

wc's werden in die tijd betegeld en van trekkers voorzien. En dat in een kamp!¹

In het *Durchgangslager* Annaberg kwamen in september '42 ca. driehonderd Joden terecht (niet allen Westerborkers), die eerst naar Anhalt overgebracht werden, waar zij onder redelijke omstandigheden wegen moesten aanleggen, maar toen naar de mijnen van Fürstengrube en daar stierven in drie maanden tijd van ca. negenhonderd gevangenen ca. zeshonderd. In Gräditz, waar de nog in leven zijnde Westerborkers uit deze groep vervolgens terechtkwamen, 'was het nog erger'; van daaruit kwamen men in Langenbielau in een fabriek van de fa. Flechner te werken en dat was nu weer 'een Dorado'.² Anderen die uit Gräditz naar een fabriek van de *Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft* te Freiburg overgebracht werden, hadden het eveneens 'naar omstandigheden goed . . . We werkten met Duitsers samen en er zijn er velen onder geweest die behoorlijk waren.'³

Men ziet: de ruim drieduizendvijfhonderd leden van de Kosel-groep hebben onder heel verschillende omstandigheden moeten werken, soms in slechte, soms in goede kampen. Wij moeten intussen wel aannemen (omtrent talrijke kampen ontbreken alle gegevens) dat velen in de periode tot 1 april '44 omgekomen zijn.⁴ Met ingang van die datum werden, gelijk reeds vermeld, nagenoeg alle kleine *Zwangsarbeitslager für Juden* opgeheven – de resterende werden hetzij onder Auschwitz, hetzij onder Gross-Rosen geplaatst. Voor diegenen die gevangenen van Auschwitz werden (ze kregen een kampnummer en kampkleding en werden kaalgeschoren), betekende die overgang (dit bleek al uit het gebeurde te Bunzlau) vaak een verbetering, kennelijk omdat de SS'ers die de nieuwe kampstaven gingen vormen, de belangen van de Duitse oorlogsproductie in het oog hielden. In de kampen evenwel die onder Gross-Rosen kwamen te vallen, was het effect wisselend. Twee van die kampen zijn ons bekend: Riesa, waar de toestand merkbaar verbeterde, en Kittlitzstreben waar hij nog slechter werd dan hij al was.

Kittlitzstreben was een kamp waarin ca. tweeduizend Joden gehuisvest waren. Men werd er zwaar mishandeld en leed er bittere honger, 'alleen de

¹ 'Verslag van mededelingen van A. van Spier' (21 april 1948), p. 11 (a.v.). ² 'Verslag van mededelingen van M. Schenkan' (19 febr. 1947), p. 3 (a.v.). ³ 'Verslag van mededelingen van P. Arpels' (21 febr. 1947), p. 4 (a.v.). ⁴ Dat geldt ook voor een onbekend aantal leden van de Kosel-groep die in de herfst van '43 uit Annaberg overgebracht werden naar een van de 'zwaarste' *Aussenkommandos* van Auschwitz: Warschau. Hierop komen wij nog terug.